

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ: ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ¹

Απόστολος Παπακωνσταντίνου, Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου, Δικηγόρος, Μέλος του ΔΣ της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ)

1. Οι προϋποθέσεις

Κάθε συζήτηση για την αναθεώρηση του Συντάγματος² προϋποθέτει την απάντηση σε δυο βασικά ερωτήματα: Πρώτον εάν το αναθεωρητικό διάβημα κρίνεται αναγκαίο και, δεύτερον, εάν η ιστορική συγκυρία επιτρέπει συγκλίσεις που θα καταστήσουν δυνατή την επιτυχή ολοκλήρωση της αναθεωρητικής διαδικασίας. Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα συναρτάται ιδίως με την κρίση περί της ικανότητας ή μη του ισχύοντος Συντάγματος να ρυθμίσει αποτελεσματικά την κοινωνικοπολιτική ύλη ή εάν αντιθέτως έχει εξαντλήσει έστω και μερικώς τη ρυθμιστική ικανότητά του, αφού η πραγματικότητα εν πολλοίς το ξεπερνά. Το δεύτερο ερώτημα τίθεται ενόψει του αυστηρού χαρακτήρα του ισχύοντος Συντάγματος, το οποίο επιβάλλει για την αναθεώρησή του ευρύτερη πολιτική συναίνεση επί θεμελιωδών ζητημάτων του πολιτεύματος.

Δίχως πειστική απάντηση στα ανωτέρω ερωτήματα η ποιότητα της αναθεωρητικής πρωτοβουλίας τίθεται εν αμφιβόλω. Η ιστορία των αναθεωρητικών διαδικασιών κατά τη μεταπολίτευση βεβαιώνουν το λόγου το ασφαλές: Το 1986 ολοκληρώθηκε μια αναθεωρητική διαδικασία με συγκεκριμένη θεσμική στόχευση

¹ Η μελέτη αποδίδει εισήγηση του συγγραφέα στο 4^ο Επιστημονικό Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων, που πραγματοποιήθηκε στη Ρόδο (12-13 Μαΐου 2017) με γενική θεματική: «Σύγχρονα Ζητήματα Συνταγματικού Δικαίου» και θα δημοσιευτεί και στο E BOOK του Συνεδρίου.

² Βλ. τελείως ενδεικτικά, *Ε. Βενιζέλου*, Το αναθεωρητικό κεκτημένο, 2002, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, *Ξ. Κοντιάδη*, Η αναθεώρηση του Συντάγματος, 2000, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα. *Α. Μάνεση*, Η αναθεώρησης του Συντάγματος σε: του ιδίου, Συνταγματική θεωρία και πράξη, 1980, εκδ. Σάκκουλα, σελ. 118 επ., *Π. Παραρά*, Οι περιορισμένες εξουσίες της Αναθεωρητικής Βουλής, ΤοΣ 1993, σελ. 311 επ.

(αναμόρφωση της θεσμικής θέσης του Προέδρου της Δημοκρατίας)³, το 2001 συντελέστηκε μια ευρεία αλλά χωρίς καθολική χρησιμότητα αναθεώρηση και το έτος 2008 κατέληξε μια αποτυχημένη από κάθε σκοπιά αναθεωρητική πρωτοβουλία.

Το ισχύον Σύνταγμα προικίστηκε, ήδη από τη στιγμή της ψήφισής του, με ένα εξαιρετικά σημαντικό πλεονέκτημα: Εξαιτίας του πρωτοποριακού για την εποχή του και περιεκτικού κανονιστικού περιεχομένου του, το οποίο εγκόλπωσε δημιουργικά και γόνιμα σύγχρονες συνταγματικές αντιλήψεις, αξίες και πρακτικές, διαμόρφωσε ένα ολοκληρωμένο θεσμικό μοντέλο κοινοβουλευτικής δημοκρατίας⁴, συνδυάζοντας συγχρόνως αρμονικά τις αρχές του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους. Παράλληλα υιοθέτησε καινοτόμες διατάξεις για το περιβαλλοντικό και το οικονομικό Σύνταγμα. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί ότι το ισχύον Σύνταγμα, όπως αυτό ερμηνεύθηκε και εφαρμόστηκε από τα ανώτατα δικαστήρια της χώρας, διατηρεί σήμερα εν πολλοίς ατόφια τη ρυθμιστική ικανότητά του⁵ και μάλιστα σε τομείς που προέκυψαν τις τελευταίες δεκαετίες λόγω κυρίως της τεχνολογικής ανάπτυξης. Αυτό δεν σημαίνει, πάντως, ότι το ισχύον Σύνταγμά μας δεν επιδέχεται, όπως άλλωστε κάθε κανονιστικό σύστημα που διαρκεί επί μακρόν, βελτιώσεων, ιδίως στα πεδία της ύλης του που εμφάνισαν κατά την ιστορική περιοδολόγησή του αδυναμίες, κατά κανόνα σημειακού χαρακτήρα.

Από την άλλη πλευρά, η σημερινή συγκυρία, όπως αυτή επικαθορίζεται από την τρέχουσα, ιστορικών διαστάσεων, οικονομική κρίση, χαρακτηρίζεται κατά βάση από φαινόμενα δίδυμα παρόμοιων σοβαρών κρίσεων: Την πολιτική αστάθεια, τη συνολική αμφισβήτηση βασικών κοινωνικών αξιών και, κυρίως, τον λαϊκισμό σε όλες μάλιστα τις εκφάνσεις και μορφές του. Εξάλλου, η δυνατότητα συγκλίσεων σε θεμελιώδη ζητήματα της λειτουργίας και της οργάνωσης του κράτους και της ρύθμισης των σχέσεων εξουσίας – κοινωνίας δεν φαίνεται, τουλάχιστον σήμερα, ορατή, ούτε πιθανή. Υπό τους όρους αυτούς τίθεται εξ αρχής το ζήτημα της αναγκαιότητας και της σκοπιμότητας κίνησης της αναθεωρητικής διαδικασίας. Και

³ Βλ. *Α. Μάνεση*, Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986, 1989, εκδ. Σάκκουλα.

⁴ Πρβλ. *Ν. Αλιβιζάτου*, Το Σύνταγμα του 1975 και η εφαρμογή του: Ένας στρεβλός εκσυγχρονισμός, ΝοΒ 1988, σελ. 493 επ.

⁵ Στην κατεύθυνση αυτή κατατείνει η «δυναμική» ή «εξελικτική» ερμηνεία του συνταγματικού κειμένου. Πρβλ. ενδεικτικά *Σπ. Βλαχόπουλου*, Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος, εκδ. ΙΑΝΟΣ 2014, *Α. Μανιτάκη*, Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος, εκδ. Σάκκουλα 1996, σελ. 54 επ., *Απ. Παπακωνσταντίνου*, Κοινωνική δημοκρατία και κοινωνικό κράτος δικαίου κατά το Σύνταγμα του 1975/1986/2001, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2006, σελ. 203 επ., *Φ. Σπυρόπουλου*, Η ερμηνεία του Συντάγματος, 1999, σελ. 181 επ.

τούτο διότι μια τέτοια αναθεωρητική πρωτοβουλία μπορεί, αντί να βοηθήσει στην υπέρβαση της αποτελμάτωσης του κράτους και της κοινωνίας, να μετατραπεί η ίδια σε μέρος του προβλήματος. Μια τέτοια εξέλιξη θα μπορούσε να επιφέρει, ενόψει της ιδιαίτερης φύσης του συνταγματικού κειμένου, ανεπανόρθωτες βλάβες στον νομικό και τον πολιτικό πολιτισμό της χώρας.

Για τον λόγο αυτό οι προτάσεις για τη συνταγματική αναθεώρηση πρέπει να αντιμετωπίζονται με φειδώ και θεσμική, πολιτική και επιστημονική αυτοσυγκράτηση. Αυτό ισχύει κατά μείζονα λόγο για τις προδήλως μαξιμαλιστικές προτάσεις που τείνουν να μεταβάλουν τη μορφή του πολιτεύματος ως προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, να αλλοιώσουν βασικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού κράτους δικαίου και να καταστήσουν επί της ουσίας παθολογικά συμπτώματα της μεταπολίτευσης, όπως η πελατειακή αντίληψη των σχέσεων εξουσίας – πολιτών και ο(νεότερος) λαϊκισμός, τμήματα της συνταγματικής ύλης και μάλιστα στο όνομα μιας δήθεν «θεσμικής επανάστασης» που θα «αντιστρέψει» την πορεία της χώρας. Πρωταρχικό ζητούμενο αποτελεί επομένως όχι η αναθεώρηση αλλά η πλήρης και ανυπόκριτη εφαρμογή του Συντάγματος.

2. Σκέψεις για το περιεχόμενο

Παρά τις –όχι άδικες- επιφυλάξεις που συνοδεύουν το αίτημα για συνταγματική αναθεώρηση στην παρούσα κρίσιμη ιστορική συγκυρία, είναι αναγκαίο να αναδειχθούν ορισμένα πεδία της συνταγματικής ύλης που εμφανίζουν, όπως δείχνει η ζώσα πραγματικότητα, αδυναμίες στη ρυθμιστική ικανότητά τους, είτε διότι οι συνταγματικές διατάξεις θεωρούνται εν πολλοίς αναχρονιστικές, είτε διότι ανακύπτουν πρόσθετες κανονιστικές απαιτήσεις. Δεν χωρεί ασφαλώς αμφιβολία ότι προνομιακό πεδίο στην περίπτωση αυτή αποτελεί η οικονομία και, ειδικότερα, το Οικονομικό Σύνταγμα. Στο πεδίο αυτό έχει συσσωρευτεί άλλωστε κατά την περίοδο της κρίσης χρήσιμη εμπειρία, που αφορά τελικά τις εγγενείς ανεπάρκειες συνολικά του θεσμικού μας συστήματος.

Δεν θα αποτελούσε ασφαλώς υπερβολή να υποστηριχθεί ότι το μεγαλύτερο τμήμα του δευτέρου μέρους του συνταγματικού κειμένου που αφορά τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα συνυφαίνεται, άμεσα ή έμμεσα, με το Οικονομικό Σύνταγμα,

ήτοι με τους συνταγματικούς κανόνες που άπτονται της Οικονομίας. Άλλωστε, η προστασία της αξίας του ανθρώπου, το κράτος δικαίου, η ισότητα ενώπιον του νόμου, η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και η προστασία της ιδιοκτησίας και της οικονομικής ελευθερίας συνιστούν τον εννοιολογικό και κανονιστικό πυρήνα του φιλελεύθερου χαρακτήρα του πολιτεύματός μας, ενώ το κοινωνικό κράτος και τα κοινωνικά δικαιώματα αποτελούν την ουσία του κοινωνικού του χαρακτήρα, που συμπληρώνει αρμονικά τον πρώτο⁶. Ο ταυτόχρονα φιλελεύθερος και κοινωνικός χαρακτήρας του πολιτεύματος διαμορφώνουν το κανονιστικό, αξιακό και ιδεολογικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσεται η ρυθμιστική δράση του κράτους στο εν γένει οικονομικό σύστημα της χώρας.

Σε ένα μελλοντικό αναθεωρητικό διάβημα στο πεδίο του Οικονομικού Συντάγματος θα μπορούσαν ενδεχομένως να συνεκτιμηθούν οι κάτωθι σκέψεις:

α) Πρώτιστη μέριμνα για μια μελλοντική αναθεώρηση θα έπρεπε να είναι η ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος σε ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, κατά τρόπο ώστε να διασφαλίζεται η αξιοπρεπής διαβίωση, όπως αυτή προστατεύεται στο πλαίσιο ιδίως του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. Η κατοχύρωση του δικαιώματος αυτού επιβάλλεται, προκειμένου να διαθέτει πρακτικό αντίκρισμα, να συνοδεύεται από πρόβλεψη για θεμελίωση αγωγίμων αξιώσεων. Τούτο αποτελεί στοιχειώδη προϋπόθεση ενός κοινωνικού κράτους δικαίου, που βασίζεται στην αλληλεγγύη και σέβεται και προστατεύει την αξία του ανθρώπου. Σε κάθε περίπτωση, ο συμβολικός χαρακτήρας της κατοχύρωσης του δικαιώματος έχει ασφαλώς ευρύτερες επιπτώσεις στη διαμόρφωση των σχέσεων εξουσίας – κοινωνίας⁷ και στη συνολικότερη κοσμοαντίληψη για τη σχέση αυτή που υιοθετεί, σε αδρές ασφαλώς γραμμές, το συνταγματικό κείμενο⁸.

β) Στο Οικονομικό Σύνταγμα περιλαμβάνεται εξάλλου, τουλάχιστον εν μέρει, το ζήτημα των εγγυήσεων έναντι του εξαιρετικά επικίνδυνου για το πολίτευμα φαινομένου της οικονομικής διαπλοκής στον τομέα της ραδιοτηλεόρασης και των λοιπών μέσων ενημέρωσης. Οι διατάξεις του άρθρου 14 παρ. 9, που προστέθηκαν

⁶ Για τα ζητήματα αυτά βλ. *Απ. Παπακωνσταντίνου*, Κοινωνική δημοκρατία και κοινωνικό κράτος δικαίου κατά το Σύνταγμα του 1975/1986/2001, ό.π.

⁷ Για μια ευρύτερη θεώρηση της σχέσης κράτους – πολίτη, πρβλ. *Χαρ. Χρυσανθάκη*, Η σχέση κράτους – πολίτη: Μια ασύμπτωτη σχέση; εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 1996.

⁸ Βλ. *Απ. Παπακωνσταντίνου*, Κοινωνική δημοκρατία και κοινωνικό κράτος δικαίου κατά το Σύνταγμα του 1975/1986/2001, ό.π., ιδίως σελ. 308 επ., 318 επ., 1.057 επ., 1.278 επ.

στο συνταγματικό κείμενο με την αναθεώρηση του 2001, αποδείχθηκαν, για πολλούς λόγους, ανεπαρκείς προκειμένου να ρυθμίσουν το σοβαρό αυτό ζήτημα. Η διαφάνεια, ο διευρυμένος κοινοβουλευτικός έλεγχος, καθώς και η επέκταση του ελέγχου νομιμότητας στις επιχειρήσεις των μέσων ενημέρωσης αποτελούν βασικά στοιχεία ενός μελλοντικού αναθεωρητικού διαβήματος. Παράλληλα, η ρητή κατοχύρωση της αρμοδιότητας του Ε.Σ.Ρ. στη χορήγηση των αδειών στη ραδιοφωνία και στην τηλεόραση, καθώς και της δυνατότητας χορήγησης αδειών έως την εξάντληση των συχνοτήτων που τεχνολογικά προσφέρονται, με διαγωνιστικές διαδικασίες που θα βασίζονται στις αρχές της δημοσιότητας, της διαφάνειας, της νομιμότητας και της ισότιμης αντιμετώπισης των διαγωνιζομένων κρίνονται ομοίως αναγκαίες για την αποφυγή κρουσμάτων διαπλοκής. Στον τομέα αυτό, είναι εξάλλου απαραίτητο να προβλεφθούν ποιοτικά κριτήρια τόσο για την αδειοδότηση, όσο και για τη λειτουργία των μέσων ενημέρωσης, η τήρηση των οποίων θα ελέγχεται με σύγχρονες και αποτελεσματικές μεθόδους από το Ε.Σ.Ρ., σε πρώτο βαθμό και στη συνέχεια από τα δικαστήρια, θα συνοδεύεται δε από κυρωτικούς μηχανισμούς.

γ) Η επέκταση και διεύρυνση της προστασίας της ιδιοκτησίας (άρθρο 17 Συντ.) αποτελεί εξάλλου αναγκαίο όρο για την εμβάθυνση του κράτους δικαίου και την οικονομική ανάκαμψη της χώρας. Κρίσιμη, για συμβολικούς ιδίως λόγους, είναι εν πρώτοις η διεύρυνση του προστατευτικού περιεχομένου της ιδιοκτησίας, κατά τρόπο ώστε να περιλαμβάνεται σε αυτό η γενικότερη έννοια της περιουσίας, όπως αυτή νοείται στο πλαίσιο του άρθρου 1 ΠΠ της ΕΣΔΑ⁹. Περαιτέρω, η συνταγματική κατοχύρωση της υποχρεωτικής αποζημίωσης των ρυμοτομικά δεσμευμένων οικοπέδων, εφόσον η δέσμευση διατηρείται πέραν του ευλόγου χρόνου χωρίς να έχει συντελεστεί η απαλλοτρίωση πρέπει να θεωρείται εν πολλοίς αυτονόητη σε ένα φιλελεύθερο πολίτευμα. Αντιστοίχως, η ρητή πρόβλεψη για αποζημίωση των ιδιοκτητών των οποίων οι ιδιοκτησίες δεσμεύονται για λόγους που ανάγονται στην προστασία του περιβάλλοντος συνιστά, εκτός των άλλων, στοιχείο κοινωνικής δικαιοσύνης. Ακόμη, στον τομέα του περιβάλλοντος κρίνεται αναγκαία η εκ νέου ρύθμιση επιμέρους πτυχών της προστασίας των δασικών εκτάσεων, έτσι ώστε να

⁹Πρβλ. *Απ. Παπακωνσταντίνου*, Η προστασία των περιουσιακών ενοχικών δικαιωμάτων σε υπερνομοθετικό επίπεδο: Μεταξύ νομικής δογματικής και σύγχρονων αναγκών, Το Σύνταγμα 2002 σελ. 411 επ., *του ιδίου*, Ο θεσμός της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης και η προστασία της ιδιοκτησίας μετά την αναθεώρηση του 2001, στο συλλογικό έργο: Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), Πέντε χρόνια μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, 2006, σ. 385επ.

αποφεύγονται οι υπερβολές που αναιρούν στην πράξη την προστασία της ιδιοκτησίας και ναρκοθετούν την όποια αναπτυξιακή δυναμική της¹⁰. Στο πλαίσιο αυτό, η δυνατότητα υπό όρους- αποχαρακτηρισμού και αξιοποίησης εκτάσεων που έχουν απωλέσει τα τελευταία πενήντα (50) έτη τον δασικό χαρακτήρα τους μπορεί να δώσει ενδεχομένως λύσεις σε αδιέξοδα ετών και να εξισορροπήσει δικαιότερα τα αντικρουόμενα συμφέροντα. Ομοίως, είναι κατά την άποψή μας απαραίτητη η αναγνώριση της δυνατότητας αξιοποίησης δασικών εκτάσεων με θαμνώδη ή εξαιρετικά αραιή δασική βλάστηση υπό αυστηρούς όρους και προϋποθέσεις, οι οποίες θα συνάπτονται ιδίως αφενός με τα οφέλη της αξιοποίησης αυτής για την εθνική οικονομία και την ευρύτερη περιοχή της επένδυσης και, αφετέρου, με τα περιβαλλοντικά αντισταθμίσιμα που θα παρέχονται και θα διασφαλίζουν το δασικό ισοζύγιο της ευρύτερης περιοχής. Ειδικώς για τον τομέα αυτόν, δεν μπορεί να παραγνωριστεί ότι η απόλυτη προστασία των δασικών εκτάσεων όχι μόνον επέφερε συχνά ανεπιεική αποτελέσματα, αλλά επιπλέον οδήγησε και σε απόλυτη αποτυχία της προστασίας του δασικού πλούτου της χώρας.

δ) Η ρητή αναφορά στη μέριμνα του κράτους για τη διασφάλιση αφενός συνθηκών υγιούς, ανόθευτου και ελεύθερου ανταγωνισμού και, αφετέρου, της ελεύθερης αγοράς, με ταυτόχρονη προστασία των δικαιωμάτων των εργαζομένων και των καταναλωτών θα έχει, πέραν του προφανούς συμβολισμού, σημαντικές κανονιστικές επιπτώσεις και θα ενισχύσει την προοπτική ανάπτυξης της οικονομίας.

ε) Η υπέρβαση της παρούσας οικονομικής κρίσης και η διαμόρφωση συνθηκών ανάκαμψης προϋποθέτουν, αναμφίβολα, τη βελτίωση του επενδυτικού κλίματος. Συγκεκριμένα, απαιτούν, δίχως υπερβολή, μια πρωτόγνωρη σε έκταση, ένταση και διάρκεια επενδυτική έκρηξη. Προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος αυτός, που είναι πράγματι βιοτικής σημασίας για τη χώρα και την κοινωνία, είναι απολύτως αναγκαίο να περιληφθεί στο Σύνταγμα ειδική πρόβλεψη για σταθερό φορολογικό σύστημα, καθώς και για τη δυνατότητα θέσπισης, υπό συγκεκριμένους όρους, ειδικών αναπτυξιακών ζωνών σε περιοχές της χώρας, όπου θα ισχύουν για ορισμένα χρονικά διαστήματα φορολογικά και χρηματοδοτικά κίνητρα για την ανάπτυξη επενδύσεων.

¹⁰Πρβλ. *Απ. Παπακωνσταντίνου*, Το περιβαλλοντικό Σύνταγμα: Σύγχρονες πτυχές, Περιβάλλον & Δίκαιο 2011, σελ. 436 επ., *του ιδίου*, Δικαστικός ακτιβισμός και Σύνταγμα. Το παράδειγμα της περιβαλλοντικής νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, Περιβάλλον και Δίκαιο 2006, σ. 222, *του ιδίου*, Το άρθρο 24 του Συντάγματος ως πεδίο νομικοπολιτικής έντασης στην πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, Νόμος και Φύση 1997, σελ. 573 επ.

στ) Η δριμεία οικονομική κρίση, είχε ως απότοκη συνέπεια τον δραστικό περιορισμό της κρατικής κυριαρχίας της χώρας, υπό την εκδοχή ιδίως της εξωτερικής κυριαρχίας, ήτοι της ικανότητάς της να επιβάλει αποχή άλλων κρατών ή οργανισμών από άσκηση κυριαρχίας στην επικράτειά της¹¹. Η εν λόγω εξαιρετικά αρνητική εμπειρία για τη χώρα επιβάλει την ανάγκη αναζήτησης, σε μια μελλοντική αναθεώρηση, των θεσμικών τομών και ρήξεων που κρίνονται αναγκαίες αφενός μεν για την ταχύτερη υπέρβαση της κρίσης και, αφετέρου, τη δημιουργία συνταγματικών δικλείδων ασφαλείας που θα περιορίσουν αντίστοιχους κινδύνους –κυριολεκτικά βιοτικού χαρακτήρα- για τη Δημοκρατία και την κρατική κυριαρχία.

Στο πλαίσιο της ανάγκης αυτής εντάσσονται δυο, κατά την άποψή μας ρηξικέλευθες, προτάσεις στο Οικονομικό Σύνταγμα. Η πρώτη αφορά τη ρητή πρόβλεψη για ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς του κράτους ή έστω την αυστηρότερη οριοθέτηση των ελλειμμάτων τους, με μέριμνα παράλληλα για την υποχρέωση λήψης άμεσων δημοσιονομικών μέτρων σε περίπτωση αναγκαστικής υπέρβασης των στόχων αυτών. Η συμπερίληψη παρόμοιων προβλέψεων στο Σύνταγμα θα αποτελέσει, δίχως αμφιβολία, όχι απλώς σήμα για την πολυπόθητη ανάκτηση της εμπιστοσύνης των αγορών, αλλά, πρωτίστως, φραγμό τόσο στις πελατειακές σχέσεις συναλλαγής που αναπτύσσονται στο πολιτικό σύστημα, όσο και στο απότοκο αυτής φαινόμενο του (νεότερου) λαϊκισμού.

Η δεύτερη πρόταση μπορεί, παρά τον τολμηρό χαρακτήρα της, να συναντήσει ευρύτερη πολιτική και κοινωνική συναίνεση, υπό την προϋπόθεση ασφαλώς ότι το φαινόμενο του πολιτικού, κοινωνικού και ιδεολογικού λαϊκισμού, που έχει εμποτίσει σταδιακά σημαντικά στρώματα της πολιτικής και της κοινωνίας, υποχωρήσει ως προς την ένταση και τα συμπτώματά του. Η πρόταση αυτή αφορά τη ρητή κατοχύρωση της ανταποδοτικότητας των εισφορών στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης. Έτσι, εφόσον η σχέση ανταποδοτικότητας μεταξύ των καταβαλλόμενων εισφορών και των μελλοντικών ασφαλιστικών παροχών ανατρέπεται προδήλως σε βάρος των

¹¹ Για την έννοια της κυριαρχίας και τη διάκριση εσωτερικής και εξωτερικής κυριαρχίας βλ. μεταξύ άλλων, *Π. Δαγτόγλου*, *Περί κυριαρχίας*, 1986, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ.15 επ., *Γ. Παπαδημητρίου*, *Το Σύνταγμα και η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, τ. Α', 1982, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 17 επ., *Απ. Παπακωνσταντίνου*, *Κράτος και Διεθνές Δίκαιο*, 2001, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 108 επ., ιδίως σελ. 124 επ., *J. Brownlie*, *Principles of Public International Law*, 1973, Oxford University Press, σελ. 80 επ. Για μια ευρύτερη οπτική της έννοιας «κυριαρχία» βλ. *Αντ. Μανιτάκη*, *Συνταγματική οργάνωση του κράτους*, 2001, εκδ. Σάκκουλα, ιδίως σελ. 140 επ., *Γ. Σωτηρέλη*, *Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης»*, 2000, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 61 επ.

ασφαλισμένων, σύμφωνα με αδιαμφισβήτητη ως προς το περιεχόμενό της αναλογιστική μελέτη, το κράτος οφείλει είτε να εγγυηθεί ένα εύλογο επίπεδο ανταποδοτικότητας εισφορών – παροχών, είτε να καταστήσει επιτρεπτό τον προαιρετικό για τον ασφαλισμένο χαρακτήρα της ασφαλιστικής σχέσης, ο οποίος θα μπορεί να επιλέξει τη συνέχιση ή μη της ασφαλίσεώς του στον συγκεκριμένο ασφαλιστικό φορέα, διεκδικώντας στην περίπτωση αποχώρησής του το ποσό που αντιστοιχεί στο σχηματισθέν από τις εισφορές του κεφάλαιο. Η πρόταση αυτή όχι μόνον δεν απομακρύνεται από τις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης και αλληλεγγύης, αλλά, κυρίως διασφαλίζει, κατά την άποψή μας, ένα ελάχιστο επίπεδο προστασίας της παρουσίας των εργαζομένων, ενώ παράλληλα αυξάνει την εμπιστοσύνη τους προς το σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης.

3. Συμπέρασμα

Η αναθεώρηση του Συντάγματος και, κυρίως, του αυστηρού Συντάγματος αποτελεί ένα διάβημα με μείζονα για το πολίτευμα της χώρας θεσμική σημασία. Η επιστημονική, πολιτική και θεσμική προεργασία μιας αναθεωρητικής πρωτοβουλίας επιβάλλεται να στοχεύει πρωτίστως όχι τόσο στο περιεχόμενο, αυτό καθ' εαυτό, των προτεινόμενων μεταβολών αλλά, στη διασφάλιση της αξιοπιστίας και του κύρους του συνταγματικού κειμένου. Για τον σκοπό αυτό απαιτείται αφενός μεν η εκφορά πειστικής απάντησης στο ερώτημα περί της αναγκαιότητας της αναθεώρησης, ενόψει ιδίως της πολιτικής και κοινωνικής συγκυρίας και, αφετέρου, η αποφυγή προτάσεων που αντιστρατεύονται ευθέως τον χαρακτήρα και τη μορφή του πολιτεύματός μας. Κυρίως όμως είναι αναγκαίο να αντιμετωπίζεται με επιφυλακτικότητα κάθε πρόταση αναθεώρησης που μπορεί να αποτελέσει την κερκόπορτα μετάγχισης παθολογικών συμπτωμάτων, που πλήττουν τη χώρα σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, στο συνταγματικό κείμενο. Στην περίπτωση αυτή συντρέχει σοβαρός κίνδυνος το αναθεωρητικό διάβημα αντί να αποτελέσει καταλύτη υπέρβασης της κρίσης, να καταλήξει συστατικό στοιχείο της.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι το ισχύον Σύνταγμα, παρά την εντυπωσιακή αντοχή του στην υποδοχή και την αποτελεσματική ρύθμιση της σύγχρονης κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας, εμφανίζει ατέλειες και –σημειακές- αδυναμίες,

η αντιμετώπιση των οποίων θα μπορούσε να επιτευχθεί σε μια μελλοντική αναθεώρηση. Το πεδίο του οικονομικού Συντάγματος θα μπορούσε να αποτελέσει, στην περίπτωση αυτή, προνομιακό χώρο θεσμικών συνταγματικών τομών και ρηξικέλευθων επιλογών. Στην παρούσα μελέτη έγινε μια απόπειρα καταγραφής ορισμένων σκέψεων για μια μελλοντική αναθεώρηση. Μια αναθεώρηση που, κατά την άποψη του συγγραφέα, θα μπορούσε να υιοθετήσει τολμηρές αλλαγές. Μένει να αποδειχθεί εάν η πρόσφατη συζήτηση για την αναθεώρηση του Συντάγματος θα καρποφορήσει και, κυρίως, εάν θα φέρει τα αποτελέσματα που έχει ανάγκη η Δημοκρατία μας.